

E. GENDROLIS

TOTEMIZMAS

Ankstyvosios gimininės bendruomenės pasaulėžiūrai būdingas totemizmas dažniausiai apibrėžiamas kaip tikėjimas į antgamtinę giminystę tarp žmonių grupių (giminių) ir materialių daiktų rūšių, daugiausia gyvulių ir augalų¹. Žodis „totemas“ yra kilęs iš Šiaurės Amerikos odžibvių genties, gyvenusios prie Aukštutinio ežero, žodžio „ototeman“, reiškiančio „jo giminė“. Totemu vadinamas gyvulys, augalas ar kitas daiktas, kurį žmonių bendruomenė laiko savo „giminaičiu“, „vyresniuoju broliu“, „draugu“, „tėvu“, kai kada „mūsų mėsa“, „kūnu“ ir t. t. Totemo dažniausiai nebuvo galima užmušti, valgyti. Totemo vardu vadinosi pati gimininė bendruomenė, tuo tartum pabrėždama kuniško giminystės idėją. Totemo atvaizdas buvo savotiška gimininės grupės emblema, rodanti žmogaus priklausomybę grupei. Klasikinės totemizmo formos buvo ištyrinėtos Australijoje, kur jis buvo visuotinai paplitęs, be to, totemizmas aptiktas Okeanijoje, Indonezijoje, Pietryčių ir Pietų Azijoje, Afrikoje, Sibire, Šiaurės ir Pietų Amerikoje. Vėlesnėje gimininės bendruomenės raidos stadijoje, t. y. išvystytoje motinos ar tėvo giminėje, totemizmas transformuojasi į kitas formas, bet jo apraiškų išlikę net iki mūsų laikų. Tų apraiškų randame šių laikų civilizuočių tautų religijose ir kituose kultūros reiškiniuose (pvz., krikščionybėje Kristaus gimimas primena „toteminę inkarnaciją“, komunija — totemo valgymo ritualą ir t. t.).

Tačiau minėtas totemizmo apibrėžimas neapima visų jo formų ir todėl yra nepakankamai tikslus. Jis niekada neegzistuoja kaip atskira pasaulėžiūra, o yra žymiai sudėtingesnės mitologinės pasaulėžiūros dalis, neatskiriama nuo animizmo, magijos, protėvių kulto ir kt. Totemizmas yra ir socialinis institutas, ir mąstymo būdas, neegzistuojantis be mitologijos, kurioje savitai išreiškta kolektyvinė žmonių patirtis. Įvairiose tautose jis turi gana įvairią prasmę, yra kilęs iš įvairių šaltinių, atlieka įvairias socialines funkcijas. Todėl bandysime jį analizuoti kilmės, prasmės ir socialinio vaidmens aspektais.

¹ Зг. Краткий научно-атеистический словарь.— М., 1964, с. 552; *Filosofijos žodynas*.— V., 1975, p. 444; *Tarptautinių žodžių žodynas*.— V., 1969, p. 765; *Galvydis J.* Kodėl ir kaip žmonės pradėjo tikėti?— V., 1978, p. 161—162 ir kt.

Mokslininkai totemizmo problemą ėmė plačiai aiškinti dar XIX a. Buvo sukurta įvairių teorijų. Pvz., Dž. Freizeris manė, kad visos totemizmo formos yra kilusios iš vienos pradinės formos, vadinamos apvaisinimo totemizmu. Nežinodami, iš kur atsiranda gemalas motinoje, žmonės tikėjo, kad jis įeinąs į iščias, moteriai suvalgius kokį nors augalą ar gyvulį. Nėštumas, jų nuomone, atsirandąs dėl šios priežasties. Taigi nežinojimas ir siekimas paaiškinti šį paslaptinę reiškinį pagimdęs totemizmą, o iš jo paskui atsiradusios ir kitos formos. Dž. Freizeriui pritarė K. Tachtarevas ir kiti tyrinėtojai².

E. Diurkheimas kritikavo animistinę gamtos reiškinų suasmeninimo teoriją. Laikydamas totemizmą pradine religijos forma, E. Diurkheimas jo priežastį ieškojo pačioje visuomenėje, ne atskiro žmogaus psichikoje. Tikėjimo objektas yra ne gyvuliai, augalai ar jų atvaizdai, o kažkokia beasmenė jėga, esanti kiekviename iš jų, bet nesusiliejanči su jais. Ji teikianči gyvybę praeities ir dabarties kartoms. Labai plačia prasme ją esą galima vadinti dievu, kurį garbinąs toteminis kultas. Tačiau šis dievas imanentiškas pasauliui, pasklidęs daugybėje daiktų, todėl toteminiai gyvuliai ir daiktai — tik regimi tos beasmenės jėgos simboliai. Jie kartu yra ir visuomenės simboliai. Todėl ši jėga yra pati gimininė bendruomenė, bet hipostazuota ir vaizduojama kaip gyvuliai ar augalai, vadinami totemais. Bet koks religinio garbinimo objektas yra tik žmogui viešpataujanti visuomenės jėgos. Taigi totemizmas kyla iš idėjos, kad už žmogaus „yra viena ar keletas moralinių ir veiksmingų jėgų, nuo kurių jis priklauso“³.

A. Redklifas-Braunas E. Diurkheimo totemizmo teoriją laikė nepatenkinama jau vien dėl to, kad ji neatsižvelgė į gana įvairias totemizmo formas. E. Diurkheimas totemą laikė šventu, jo atvaizdą lygino su visuomenės herbu arba vėliava, tuo tarpu nemaža dalis gimininių bendruomenių neturi toteminių atvaizdų. E. Diurkheimo nuomone, totemas turi šventumo prasmę vien todėl, kad yra socialinės grupės emblema. Totemizmo negalima laikyti autonominiu reiškiniu, nes jis yra tik sudedamoji primityvios pasaulėžiūros, apimančios įvairius ritualinius santykius tarp žmonių ir gamtos daiktų, dalis. Jokia totemizmo teorija, teigia A. Redklifas-Braunas, nėra patenkinama, jeigu ji neįjungiama į bendresnę teoriją, leidžiančią paaiškinti daug kitų dalykų⁴.

Analizuodamas totemizmą, A. Redklifas-Braunas skiria du jo aspektus: socialinį ir religinį, arba ritualinį. Socialinis aspektas paprastai išreiškia giminės organizaciją. Bet totemizmas susijęs ne vien su egzogamija. Egzogaminės giminės, visais esminiais požymiais panašios į totemines gimines savo ekonominėmis ir teisinėmis funkcijomis, gali egzis-

² Žr. Frazer J. Totemism and Exogamy, vol. 4, p. 63; Тachtарев К. М. Очерки по истории первобытной культуры.— Л., 1924, с. 175.

³ Cit. iš Токарев С. А. История зарубежной этнографии.— М., 1978, с. 214.

⁴ Žr. Radcliffe-Brown A. R. Structure and Function in Primitive Society.— London, 1959, p. 126.

tuoti be totemizmo. Totemizmo prasmė kur kas platesnė, juo pažymima daugybė skirtingų institutų, kurie turi ar atrodo turį kažką bendra⁵.

Be giminės totemizmo, žinomi fratrijų, lyčių, individualus totemizmas. Visų totemizmo atmainų negalima paaiškinti viena priežastimi. Anks-tyvojoje gimininėje bendruomenėje totemizmas turi vieną prasmę, o vėlyvojoje jo prasmė jau kita, vieną prasmę turi lyčių totemizmas, o kitą — individualus. Visa tai reikalauja diferencijuotai tirti skirtingas totemizmo formas, nustatant jų vietą gimininės bendruomenės pasaulė-žiūroje.

Plačiausiai paplitęs ir labiausiai ištirtas yra *giminės totemizmas*. Dar 1830 m. E. Džemsas apie algonkinus rašė, kad kiekvienas naujagimis iš tėvo gauna totemą, arba savotišką pavardę. Niekas savo noru negali pakeisti totemo, kuris yra skiriamasis giminės ženklas, perduodamas tėvo linija visiems gimusiems vaikams, suteikiamas išūnytiems belaisviams. Vieno totemo žmonės jungia svetingumo ir tarpusavio pagalbos pareigos, tarp jų griežčiausiai draudžiama santuoka. Vieno totemo vyro ir moters santuoka laikoma didžiausiu nusikaltimu, už kurį baudžiama mirtimi. Indėnai sakė, kad visi vieno totemo žmonės, net jei yra skirtingų, priešišku grupių, turi santykiauti ne tik kaip draugai, bet kaip kraujo broliai ir seserys⁶.

Daugiausia žinių turime apie australų totemizmą. Juo remiantis, pa-prastai ir pabrėžiama, kad totemizmas reiškia tikėjamą antgamtinę giminy-nybę tarp žmonių grupių ir materialiu daiktų rūšių, nors totemizmas ne visada reiškia giminybę ir religinį totemo garbinimą.

Australai save kildino iš toteminių protėvių, kurie, pasirodę iš Sapnų meto, turėjo gyvulių, paukščių, žuvų ir kt. išvaizdą. Sapnų metas bai-gėsi, kai dalis tų protėvių įgijo žmonių išvaizdą, o jų palikuonys paplito žemėje. Toteminiai didvyriai esą amžini. Jie suformavę žemę, žmones, davę jiems kalbą, bendro gyvenimo taisykles, tikėjimą, magines gies-mes ir apeigas, kuriomis galima iššaukti dvasinius protėvius įvairių ne-laimių, nesėkmių, svarbių visuomeninio gyvenimo įvykių metu. Tote-miniai protėviai kiekvienai grupei paskyrė gyvenamą teritoriją, ją glo-boja ir patys gyvena šventuose toteminiuose centruose. Toteminiai mitai, dainuojami ir šokami gimimo, iniciacijų, amžiaus grupių, mirties ritua-luose, nuolatos primena gyviesiems apie jų protėvių veiklą ir nuostatas. Šie protėviai išmokė žmones gamintis įrankius, maistą, nustatė santuokos ir elgesio taisykles, kurias pažeisti reiškia pažeisti gamtoje esančią tvar-ką. Australų totemizmas remiasi idėja, kad tarp žmonių ir gyvulių, re-čiau augalų ir kitų gamtos reiškinių yra ypatingas giminytės ryšys, atsiradęs iš bendrų protėvių. Vienos toteminės grupės žmonės negali tuoktis. Todėl čia totemizmas reikalauja egzogamijos.

⁵ Ten pat, p. 117—118.

⁶ Зг. Теннер Дж. Рассказ о похищении и приключениях Джона Теннера.—М., 1963, с. 335—336.

Tačiau totemizmas reguliuoja ne tik santuokos ryšius. A. Elkinas rašo, kad totemizmas yra „gamtos ir gyvybės, visatos ir žmogaus suvokimas, kuris suteikia ypatingą atspalvį australų socialinėms grupėms, veikia jų mitologiją, įkvepia jų apeigas ir sujungia žmones su praeitimi. Totemizmas vienija čiabuvius su gamtos jėgų apraiškomis, taip pat su augalų ir gyvulių rūšimis, nes, jų manymu, ir žmonės, ir gamta dėkingi už gyvybę“⁷. Australų totemizmas susijęs ne tik su mitologiniais protėviais, bet ir su animistiniais vaizdiniais. Jie tiki, kad lokalinės grupės ar giminės narių „sielos“ (tiksliau „gemalai“) iki įsikūnijimo žmonėse gyvena tos grupės žemėje esančiose šventose vietose, o po žmonių mirties sugrįžta atgal, laukdamos naujo įsikūnijimo. Dvasinis ryšys jungia žmonių kartas ir atskirus žmones su jų gyvenama teritorija. Tuo dvasiniu ryšiu A. Elkinas aiškina daugumos čiabuvių baimę ilgesnį laiką pasilikti už savo teritorijos ribų, kadangi jie netenką protėvių globos⁸. Tarp žmonių ir jų totemų, čiabuvių įsitikinimu, esąs abipusis ryšys, jie vieni kitiems teikia pagalbą ir paslaugas. Tikėjimas, kad visų socialinės grupės narių „sielos“ gyvena vienoje vietoje, jungia grupę daug tvirčiau negu paprasta giminystė⁹. Giminytė su totemu neleidžia jo valgyti, tuoktis su asmenimis, priklausančiais tam pačiam totemui, nepriklausomai nuo genealoginės giminystės ar vietovės toumo. Jei, bado priversti, suvalgo toteminį gyvulį, apgailestauja suvalgę savo draugą.

Dauguma atvejų valgyti toteminį gyvulį ar augalą yra draudžiama. Tačiau šis draudimas nėra bendra taisyklė ar būtinas totemizmo požymis. Kai kurios australų gentys visai nesilaiko to draudimo, dar kitos medžioja toteminius gyvulius, bet jų nevalgo. Paprastai totemais laikomi gyvuliai, o ten, kur gamtinės sąlygos blogesnės,—vabzdžiai, vikšrai, augalai. Pvz., Centrinės Australijos dykumose ir pusdykumėse totemais laikomi vabzdžiai ir augalai. Tai rodo, kad totemizmas yra susijęs su medžiotojų ir rankiotojų ūkine, ekonomine veikla ir yra iš jos kilęs.

Totemizmo apibrėžimuose aptinkamas teiginys, kad totemas religiskai garbinamas, yra netikslus. Ir australai nelaiko totemo kažkokia dievybe, kurią būtina garbinti; totemas, nors ir sąlygoja žmonių gerovę, pats priklauso nuo ritualinės ir maginės žmonių veiklos. Pietryčių Australijoje draudžiama užmušti toteminį gyvulį, bet jei jį užmušė kiti, tai valgyti galima. Centrinėje Australijoje draudžiama tik valgyti, bet ne užmušti. Toteminių apeigų metu ne tik leidžiama, bet ir reikia suvalgyti šiek tiek totemo, kad būtų sustiprintas maginis ryšys su juo. K. Štrelovas apie vieną australų gentį rašė, kad ji totemą laikė vyresniuoju broliu, su kuriuo būtina elgtis atsargiai. Žmogus, priklausantis kengūros totemui, negali mušti gyvuliui į nosį, o tik į pakaušį. Užmušęs gali valgyti tik galvą, letenas ir kepenis, o likusią dalį turi atiduoti kitiems¹⁰.

⁷ Элькин А. Коренное население Австралии.— М., 1952, с. 131.

⁸ Ten pat, p. 54—55.

⁹ Ten pat, p. 56.

¹⁰ Зг. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении.— М., 1937, с. 361—362.

Tikėjimas, kad žmonių grupę su totemu — gyvuliu, augalu ar kitu dalyku — jungia antgamtinis ryšys, būdingas dažniausiai tik australų totemizmui. Toteminė giminystė čia kildinama iš mitologinių protėvių, kurie sukūrė žmonių grupes ir gyvulių ar augalų rūšis, patys turėdami žmogišką ir gyvulišką prigimtį. Todėl žmonės ir jų totemai yra broliškos grupės. Totemas yra gimininės bendruomenės simbolis ir vardas. Ryšys tarp žmogaus ir gyvulio toks artimas, kad visiškai nenuostabu, jog gyvulys gali žmogui pasirodyti žmogaus pavidalu, o žmogus — gyvulio. Žmogus kreipiasi į gyvulius ar magiškai juos, kaip vyresnius brolius, siekia paveikti, kovodamas dėl savo būvio. Kilę iš tų pačių protėvių, jie turi jų gyvybinės jėgos dalį, yra jų palikuonys.

Australai toteminius ženklus piešė ant savo kūnų, ant medžio žievės ar drožė iš medžio. Dainuodami totemines giesmes, jie įkalbinėjo totemą įeiti į piešinį ar figūrą. Ritualo metu piešinys ar figūra tapdavo totemo buveine, o po to vėl būdavo paprastas žievės ar medžio gabalas. Toteminiai ženklai buvo naudojami iniciacijų, laidojimo ir kitokių ceremonijų metu, taip pat simpatinei magijai. Toteminiai piešiniai, kaip sako L. Alenas, australams buvo tartum istorijos knygos ir religiniai tekstai, iš kurių jauni bendruomenės nariai buvo mokomi mitų ir su jais susijusių ritualų, bendruomenės papročių ir elgesio normų. Šie piešiniai buvo ir žinių kitiems perdavimo priemonė, rodė žmogaus priklausomybę atitinkamai grupei. Australų sugebėjimas piešti toteminius ženklus buvo taip pat universalus, kaip sugebėjimas medžioti ir sekti pėdas¹¹.

Kiekviena giminė ir fratrija turėjo savo mitus ir toteminius ženklus, kuriuos perduodavo iš kartos į kartą. Kiekvienas tėvas ir jo broliai, kaip klasifikacinės giminystės tėvai, turėjo perduoti žinias jaunesniesiems savo linijos nariams, išmokyti piešti tuos ženklus ir paaiškinti jų prasmę. Religiniam ritualui ženklai nupiešiami kruopščiausiai, nes tikima, kad į juos įeis toteminio protėvio dvasia. Po ritualo piešinys tampa paprastu žievės gabalu, kurį galima išmesti, palikti ar parduoti, kaip dažnai pasitaiko šiandien¹².

Panašią prasmę turi bambuti pigmėjų totemizmas. Bambuti gyvena toteminėmis giminėmis. Jie tiki, kad mirusio žmogaus esmė grįžta į savo *giniso*, arba totemą. *Giniso* paprastai yra gyvulys: leopardas, šimpanzė, buivolai, gyvatė ar paukštis. Totemais laikomi ir augalai, taip pat atmosferos reiškiniai, bet šie siejami su atskirais gyvuliais. *Giniso*, arba totemą, draudžiama valgyti ir užmušti. Draudimo pažeidimas gali būti pažeidėjo arba visos jo grupės ligos ir mirties priežastis. Tą patį totemą turinčios grupės yra egzogaminės. Totemas išreiškia paslaptinę ryšį, esantį tarp žmonių, susietų vienas su kitu kilme, santuoka ir net iniciacijomis¹³.

¹¹ Žr. Allen L. A. *Time before Morning: Art and Myth of the Australian Aborigines.*— Adelaide, Sydney, Melbourne, 1976, p. 33.

¹² Ten pat, p. 37.

¹³ Žr. Dupre W. *Religion in Primitive Cultures: A Study in Ethnophilosophy.*— Mon-ton, The Hague, Paris, 1975, p. 159.

Sibire buvo paplitęs lokio garbinimo paprotys. Lokys buvo laikomas tolimu protėviu-giminaičiu. Ochotsko evenkai kildino save iš lokio ir moters santuokos. Lokys — žmogus, nors ir „kitos rūšies“, todėl santuoka su juo teoriškai galima¹⁴. Jei šį ryšį ir negalima laikyti adekvačia totemizmo išraiška, tai vis dėlto nesunku pastebėti jo toteminę kilmę.

A. Redklifas-Braunas nurodo, kad eskimai pasidaliję į dvi grupes: vieną sudaro vasarą gimę žmonės, kitą — gimę žiemą. Grupių ritualai šiek tiek skiriasi, nes vasaros žmonės labiau esą susiję su vasaros gyvuliais, o žiemos žmonės — su žiemos gyvuliais. Autorius to ryšio nelaiko tikru totemizmu, bet su juo aiškiai susijusiu ir rodančiu, kaip totemizmas atsiranda¹⁵.

Australijoje aprašytas giminės, tėvo ir motinos linijų totemizmas, nors jisai irgi ne visada susijęs su gimininėmis grupėmis. Aranda gentyje kiekviena lokalinė grupė save kildina iš kokio nors mitologinio protėvio — emu, kengūros, valabio ir kt. Kiekviena turi savo mitologiją, paaiškinančią jos kilmę iš to toteminio protėvio, čiuringas, ant kurių nupieštas jų toteminių protėvių klajonių kelias „Sapnų metu“. Toteminis vardas, mitų sistema, „šventi“ daiktai, kuriuose gyvena protėvių ir žmonių „sielos“, ypatinga toteminių ritualų sistema kiekvienai grupei suteikia savitumą, kuris ją skiria nuo kitų ir vienija jos narius. Kiekvienas naujas grupės narys yra toteminio protėvio išskūnijimas, nes į moterį įeina toteminio protėvio dvasia, kai ši prisiartina prie „šventos“ tų protėvių buveinės, kur laikomos jų paliktos čiuringos. Paprastai kiekviena giminė (toteminė grupė) turi po vieną totemą, o aranda ir kaimyninės gentys turi daugiau. Mat aranda, skirtingai negu kitos gentys, toteminę priklausomybę nustato ne tėvo ir motinos linija, o pagal spėjamą moters pastojimo vietą. Tėvo giminė nustato, kokiai egzogaminei grupei turi priklausyti vaikas, tačiau jo totemą lemia vieta, kurioje motina pajuto pirmuosius gemalo judesius, būdama netoli šios vietos toteminių protėvių ir negimusių vaikų „sielų“ buveinės. Todėl net broliai ir seserys gali priklausyti skirtingoms toteminėms grupėms. Toteminė giminystė nesutampa su genealogine giminyste. Vadinasi, yra ir tokių toteminių grupių, kurių nejungia genealoginė giminystė.

Melvilio ir Batersto salose trys matrilininės fratrijos dalijasi į 22 gimines. Kiekviena giminė turi po vieną totemą — gyvulį ar augalą, dvi ar trys giminės turi po du totemus, o viena — tris. Ryšys tarp giminės ir jos totemo, matyt, neturi didelės reikšmės, nes nedraudžiama totemą valgyti, nėra toteminių ritualų, maža totemizmo įtaka genties mitologijai¹⁶.

Totemizmas apskritai yra sudėtingas, ir juo gali būti charakterizuojami gana įvairūs socialiniai ir kultūros institutai. Australijoje, bantu gentys Afrikoje, Šiaurės ir Pietų Amerikos indėnų gimininės bendruomenės susiskirsčiusios į totemines grupes. Dažnai tos grupės laikosi

¹⁴ Туголуков В. А. Следопыты верхом на оленях. — М., 1969, с. 155.

¹⁵ Žf. Radcliffe-Brown A. R. Structure and Function in Primitive Society, p. 127.

¹⁶ Ten pat, p. 119—120.

egzogamijos, bet kai kurios Afrikos gentys neturi egzogamijos draudimo. Vienos socialinės grupės vadinamos totemo vardu, kitos tokio vardo neturi. Kaip minėta, Australijoje, taip pat Melanezijoje tikima, kad kiekvienos toteminės giminės nariai yra kilę iš toteminio protėvio, o Afrikoje toks tikėjimas rečiau aptinkamas. Ne visada totemui rodoma pagarba ar atliekami ritualai. Matyt, tik Australijoje buvo atliekami totemo padauginimo ritualai, kur totemizmas simboliškai išreiškė darbo pasidalijimą tarp įvairių gimininių bendruomenių.

Daugelio pasaulio šalių bendruomenių totemai nėra joms gyvybiškai svarbūs. Todėl totemams rodoma pagarbą negalima paaikškinti visur vienu ritualiniu žmogaus ir gamtos santykiu. Šiaurinėje Ganoje gyvenantys talensi turi žmogui praktinės reikšmės neturinčius ir mažai gerbiamus totemus, daugiausia smulkius gyvūnus. M. Fortis sako, kad jie simbolizuoja protėvių galią. Kadangi protėviai dažnai išivaizduojami kaip kerštingi ir nedraugiški, tai jiems simbolizuoti geriausiai tinka plėšrūs žvėrys. Kai kuriose toteminėse visuomenėse totemai susiję su kokiu nors įvykiu, padėjusiu protėviams susijungti su jais. Pvz., totemu laikomas mažas paukštis, išpėjęs protėvį apie jam gresiantį pavojų. Apie tokį įvykį pasakoja vienas mitas. Protėvis išėjęs į laukus sėti soros. Vakare atsigulęs po medžiu miegoti. Buvo lietingas sezonas, kai gyvatės išlenda iš žemės. Pikta gyvatė sėlino prie miegančio protėvio, norėdama jam įgelti, bet ją pamatė kurapka. Žinodama, kad gyvatė nori nužudyti protėvį, kurapka atskrido prie jo, stuktelėjo snapu į galvą ir pažadino. Protėvis pamatė gyvatę ir ją užmušė. Kurapką jis pripažino savo ir savo vaikų totemu. Todėl jos negalima nei užmušti, nei valgyti, nei varyti iš pasėlių¹⁷. Apskritai Afrikoje toteminis gyvulys ne taip dažnai laikomas tikroju protėviu, o geradariu, pagalbininku. Po mirties žmogus daugeliu atvejų pavirstąs savo totemu.

Daugelio straipsnių ir monografijų apie Šiaurės Amerikos indėnus autorė, tarybinė etnografė J. Averkijeva apie Šiaurės Amerikos Šiaurės Vakarų kranto indėnų totemizmą pateikia įdomios medžiagos. Totemais laikomi daugiausia gyvuliai — varlės, varnos, ereliai, vilkai, lokiai, banguiniai, bebrai, lašišos ir kt. Tsimšianai turi ir augalinių totemų — vandens leliją, laukinių ryžių, laukinę obelį. Pasitaiko, kad totemu laikoma saulė ar kalnas. Pažymėtina, kad čia totemo nedraudžiama užmušti ir valgyti. Priešingai, kvakiutliai mano, kad sėkmingiausia yra giminės toteminių gyvulių medžioklė. Toteminio kulto objektas yra ne tiek patys gyvuliai, kiek atskiros jų dalys — kailis, ausys, plunksnos, o ypač jų atvaizdai ant toteminių stulpų, namų, skrybėlių ir kt. ritualinę reikšmę turinčių daiktų, kurie, kaip giminės šventenybė, perduodami iš kartos į kartą. Originalūs ir šių indėnų tabu giminės totemų atžvilgiu: giminės ar fratrijos nariams griežtai draudžiama gaminti savo totemo atvaizdus, todėl toteminius stulpus, kaukes gamino ir statė priešingos fratrijos žmonės. Kaip ir australai, šie indėnai pasakoja, kad mitologinėje praeityje

¹⁷ Žr. Muntsch A. Cultural Anthropology.— New York, 1936, p. 304.

žemėje gyveno žmonės-gyvuliai. Po to jie įgijo žmonių ir įvairių gyvūnų rūšių pavidalą. Jie yra bendri žmonių ir gyvūnų protėviai. Jei senovėje žmonės galėjo pavirsti gyvuliais, tai ir dabar gyvuliai gali pasirodyti žmogaus pavidalu, suprasti žmonių kalbą.

Bet neretai giminės protėviu laikomas žmogus, o giminės totemas — gyvulys vadinamas broliu ar giminaičiu. Kiekviena tlinkitų giminė turėjo savo protėvio-totemo kostiumą, kuriuo ritualų metu apsirengdavo giminės vadas ir pats tarsi pavirsdavo giminės protėviu-totemu.

J. Averkijeva pažymi, kad Šiaurės Vakarų kranto indėnų mituose galima nustatyti įvairias totemizmo raidos stadijas. Juose atsispindi toteminės giminės egzogamija, giminė vadinama totemo vardu, tiki, kad yra kilusi iš totemo ir su juo turi giminystės ryšį, kad gali pavirsti totemu. Tačiau čia garbinamas ne pats totemas, o jo atvaizdas, giminė turi ne vieną totemą; tėvo ir motinos giminių totemai susijungia, ir atsiranda bendras toteminis protėvis; palaipsniui protėvis-totemas antropomorfizuojamas; giminės vadas atlieka toteminį kultą, jam vienam priskiriamas sugebėjimas po mirties pavirsti protėviu-totemu. Visi šie bruožai žymi paskutinę totemizmo raidos stadiją, kai pereinama į protėvio-žmogaus, nors dar išlaikančio totemo bruožus, kultą¹⁸.

Be giminės ar lokalinės grupės totemizmo, Australijoje rastas ir lyčių totemizmas. Vyrai ir moterys esą susiję su skirtingomis gyvulių, augalų ar kitų objektų rūšimis, kurias laiko savo totemais, globoja ir neleidžia naikinti priešingai lyčiai. S. Tokarevas šią totemizmo atmainą aiškina visuomenės susiskirstymu ir lyčių lygybe jų darbo pasidalijime¹⁹.

Kai kada totemus turėjo ir gentį sudarančios fratrijos, vadinamos gyvūnų, dažniausiai paukščių vardais: erelio ir varnos, baltosios ir juodosios kakadu, kalnų kengūros ir ilgakojės kengūros ir pan. Kitais atvejais fratrijos vadinamos ne gyvūnų vardais. Šia totemizmo forma išreikštos visuomenės organizacijos ypatybės, savi atskiriami nuo svetimų, svetimiems priskiriamos skirtingos fizinės ir intelektualinės savybės. Vieną totemą turinčios fratrijos giminės kai kur laikėsi egzogamijos.

Australijoje ir kituose kontinentuose žinomas ir individualus totemizmas. Dar V. Vuntas pastebėjo, kad grupinis totemizmas yra senesnė forma, nes aukštesniame kultūros lygyje jis užleidžia vietą tikėjimui, kad dvasios globojančios atskirą individą²⁰. Individualius totemus turi tik vyrai, bet ir tai ne visi, o tik vadai, burtininkai. Naujajame Pietų Uelse kiekvienas burtininkas turėjo vieną ar daugiau totemų. Dėl savo mistinio ryšio su jais jįsa galėjęs užsiimti magija. Individualus totemizmas, žinomas Afrikoje ir kitur, liudija religinių tikėjimų individualiza-

¹⁸ Жг. Аверкиева Ю. П. К вопросу о тотемизме у индейцев Северо-Западного побережья Северной Америки.— Труды института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия. М., 1959, т. 51, с. 264—265.

¹⁹ Жг. Токарев С. А. Религия в истории народов мира.— М., 1976, с. 45.

²⁰ Жг. Wundt W. Elements of Folk Psychology.— London, 1916, p. 178.

ciją. Dauguma tyrinėtojų jį pagrįstai laiko vėlesniu už kitas totemizmo formas.

Matyt, tik Australijoje buvo žinomas toteminių gyvulių ir augalų padauginimo ritualas. Toteminei grupei buvo priskiriama paslaptinga galia paskatinti daugintis augalus ir gyvulius. Tie ritualai vadinami *inti-čiuma*, nors žinomi ir kaip *mbatjalkatiuma* aranda gentyje. B. Spenceris ir F. Gilenas vadino *mbambiuma*. Jie yra maginiai ta prasme, kad patys žmonės savo veiksmais ir užkeikimais siekia norimo tikslo, nemaldauja ir neprašo antgamtinių jėgų pagalbos. Tų ritualų tikslas, kaip rašo A. Elkinas, yra ne pažeisti gamtos tvarką, pasiekti ką nors neįprasta. Jie kaip tik išreiškia norą išlaikyti normalią tvarką²¹. Toteminė giminė ir jos vadovas yra laikomi tam tikro gyvulio ar augalo „šeimininkais“. Kartu jie yra atsakingi už tos rūšies egzistavimą ir jos gausumą. Paprastai tos grupės nariai nevalgo savo totemo. Draudimas motyvuojamas galimybe prarasti valdžią totemui, kuris gali nustoti daugintis. B. Spenceris ir F. Gilenas rašė, kad po totemo padauginimo ritualų skirtingų fratrijų žmonės juos medžiodavo ir rinkdavo, bet visada atnešdavo toteminės grupės vadovui ir pasiūlydavo jam suvalgyti. Šis atsisakydavo, pabrėždamas, kad tai padarė kitiems. Gauti leidimą valgyti svetimą totemą būvę būtina, nes be jo esą galima susirgti ir numirti²².

Taigi tiesioginės naudos iš totemo padauginimo apeigų toteminė grupė neturėjo, nes jo nevalgė. Tačiau kiekviena grupė, atlikdama apeigas kitoms, naudojosi kitų toteminiais gyvuliais ir augalais. Dž. Freizeris šią apeigų sistemą taikliai pavadino „magine kooperacija“. Šiuo atveju totemizmas vienija visą toteminę visuomenę. Kiekviena grupė palaiko ryšį su tam tikra gamtos dalimi, o visos kartu santykiauja su ja kaip su visuma. Visos gyvūnų ir augalų rūšys yra svarbios visuomenei, o ritualai yra simbolinio darbo pasidalijimo tarp grupių išraiška. A. Redklifas-Braunas teisingai sako, kad totemizmas reiškia daugiau negu giminės vienybę, jis taip pat reiškia visos toteminės visuomenės giminių tarpusavio priklausomybę ir vienybę²³.

Centrinės Australijos gentys laiko savo totemų simbolius olose, kitos juos piešia ant uolų. Vaivorykštės gyvatės totemo žmonės tiki, kad, piešdami ir retušuodami senus piešinius, jie paskatina daugintis totemines rūšis. Kaip ir čiuringos, karadjeri piešiniai sujungia žmones su totemu, o piešinių atnaujinimas sujungia dabartį su mitologine praeitimi. Įdomu tai, kad dauguma paleolito piešinių taip pat buvo retušuojami. Tai leidžia manyti, kad totemizmas kilo paleolito ir mezolito epochoje, o vėlesnės, išvystytos jo formos išliko šių laikų gentyse.

Toteminiai ritualai buvo atliekami prieš augalų ir gyvulių vaisių subrandimą, todėl tų ritualų sėkmė dažniausiai buvo garantuota. Šią sėkmę totemistai aiškina savo magiška galia ir niekada nepriskiria jos antgam-

²¹ Зг. Элькин А. Коренное население Австралии, с. 180.

²² Зг. Народы Австралии и Океании.— М., 1956, с. 218—220.

²³ Зг. Radcliffe-Brown A. R. Structure and Function in Primitive Society, p. 129.

tinėms būtybėms, t. y. ne antgamtinės būtybės, o patys žmonės skatina augalų ir gyvūnų dauginimąsi.

Mitai byloja, kad anksčiau toteminės grupės *intičiumos* apeigas atlikdavo siekdamos pačios apsirūpinti maistu, bet vėliau tai buvo uždrausta.

A. Elkinas rašo, kad lokaliniai toteminiai centrai ir toteminiai ritualai yra slaptojo genties gyvenimo pusės. Ritualams atlikti ir jiems perduoti reikia visą iniciacijų ciklą praėjusių vyrų. Gamtos ir žmonių gyvenimas priklauso nuo tų centrų ir juose atliekamų ritualų. Mitologinė australų pasaulėžiūra sujungia žmones ir gamtą į vieningą gyvą visumą, tos visumos egzistavimą laikomas priklausomu nuo minėtų centrų ir ritualų.

Be visų minėtų socialinių funkcijų, totemizmas idėjiškai motyvuoja iniciacijas, t. y. paauglių ir jaunuolių priėmimą į grupę pilnateisiais jos nariais. Kadangi ankstyvojoje gimininėje bendruomenėje darbo pasidalijimas buvo tik tarp lyčių ir amžiaus grupių, tai iniciacijoms buvo skiriamas didelis vaidmuo. Iniciacijų metu jaunuoliai buvo mokomi medžioklės, kitų vyriškų užsiėmimų įgūdžių, papročių, šventų toteminių mitų, žinomų tik pilnateisiam genties nariams ir slepiamų nuo neišventintųjų ir moterų. Kai kada iniciacijos trukdavo keletą metų. Jų metu iniciantai turėdavo patirti sunkius fizinius išbandymus, parodyti savo ištvėrę, drąsą ir vyriškumą — visas tas savybes, kurios būtinai pilnateisiam visuomenės nariui. Iniciacijų metu jaunuoliams vaizduojami jų toteminių protėvių žygdarbiai, kaip protėviai suteikė gyvybę žmonėms ir kitoms gyvoms būtybėms, kaip jie kūrė materialinę kultūrą, papročius, socialines nuostatas.

Iniacijų metu toteminio protėvio dvasia praryjanti neišventintą jaunuolį ir po to atgaivinanti kaip pilnateisį visuomenės narį, priklausančią atitinkamai toteminei grupei. Šitaip iniciantas susijungia su savo toteminiu protėviu, protėvis nuo to momento gyvena jame.

Iniacijos paprastai atliekamos tuo pačiu laiku kaip ir toteminių objektų padauginimo ritualai. Jos tampa dideliais genties susirinkimais, kurių metu sprendžiami įvairūs tarpusavio santykių klausimai, vaišinamasi ir šokama, sureguliuojami konfliktai ir t. t. Iniacijos iki mūsų laikų išliko Australijoje, Naujojoje Gvinėjoje, Afrikoje ir kitur.

Socialinis totemizmo vaidmuo ankstyvosios gimininės bendruomenės gyvenime yra gana įvairiapusiškas. Kiekvienos giminės ar lokalinės grupės totemas nustato, išreiškia tos grupės žmonių vienybės principą ir išskiria ją iš kitų grupių. Tačiau, kaip minėta, totemizmas išreiškia ir visos toteminės visuomenės vienybę, atskirų grupių tarpusavio priklausomybę. Totemizmas jungia visuomenę su gamta, kurioje matoma tokia pat socialinė ir moralinė tvarka, kaip ir visuomenėje. Ritualinio dėmesio objektais laikomi tie daiktai ir reiškiniai, kurie reikšmingi visos visuomenės materialinei ir dvasinei gerovei. Toteminė giminė ar grupė

sudaro socialinį vienetą, jungiantį gyvus ir mirusius, kilusius iš vieno protėvio, ir turintį ritualinį maginį santykį su juo.

Visi tyrinėtojai totemizmą laiko ankstyvosios gimininės bendruomenės pradine socialinės vienybės išisąmoninimo forma. Dėl bendros kilmės iš to paties toteminio protėvio žmonės sudaro gimininę grupę, nors ne visada juos jungia tikra genealoginė giminystė. Totemizmas labiausiai paplitęs pasisavinamojo ūkio stadijoje esančiose visuomenėse, t. y. medžiotojų ir rankiotojų visuomenėse. Visame pasaulyje dažniausiai totemais buvo gyvuliai. S. Tokarevas sako, kad totemizmas yra ankstyvosios medžiotojų gimininės bendruomenės religijos forma. Gyvuliai ir augalai, nuo kurių priklauso visas medžiotojų ir rankiotojų gyvenimas, tampa prietaringų jausmų ir vaizdinių objektais, tačiau artimais ir giminiskais žmonėms. Totemizme, kaip minėta, išreikštas ir bendruomenės ryšys su jos gyvenama teritorija, nes joje gyveno ir veikė toteminiai protėviai, jie ir dabar gyvena joje ir globoja savo palikuonis. Totemizmas — tai žmonių santykio su gamta ir jų pačių tarpusavio santykių išisąmoninimo forma, atliekanti toteminių giminių santykių gentyje ir tarpgentinių santykių reguliavimo funkciją.

A. Redklifas-Braunas, analizuodamas totemizmo priežastis, pažymėjo, kad visose visuomenėse, kur žmonių gyvenimas visiškai arba daugiausia priklauso nuo laukinių gyvulių medžioklės ir laukinių augalų rankiojimo, gyvuliai ir augalai yra ritualinio dėmesio objektai, nepriklausomai nuo to, ar jos turi kokią nors totemizmo formą, ar ne²⁴. Totemizmas atsirandąs iš ritualinio žmogaus ir gamtos daiktų santykio. O toks santykis medžiotojų ir rankiotojų visuomenėse yra universalus ir totemizmo formą įgyja, kai jos visiškai ar žymia dalimi priklauso nuo gamtos jėgų ir yra pasidalijusios į gimines, puses ar panašius socialinius junginius²⁵. Įvairios totemizmo apraiškos nebuoda pagrindo laikyti totemo šventu, todėl, jo nuomone, tinkamiausia sakyti, kad tarp žmonių ir jų totemų yra „ritualinis ryšys“.

Kitame darbe A. Redklifas-Braunas apibendrina savo požiūrį į totemizmą taip: 1) Primityviose visuomenėse visi daiktai, turį svarbią reikšmę visuomenės gyvenimui, būtinai tampa ritualinės pagarbos (negatyvios ar pozityvios) objektais. Ritualo funkcija yra išreikšti tų objektų socialinę vertę, įtvirtinti ir palaikyti jų egzistavimą. 2) Visuomenėje, kuri visiškai ar žymiu mastu priklauso nuo medžioklės ir rankiojimo, įvairios gyvulių ir augalų rūšys, ypač tos, kurios naudojamos maistui, tampa ritualinės pagarbos objektais. 3) Tam tikrų tipų diferencijuotos visuomenės (pvz., gentys, padalytos į fratrijas ir giminines grupes) atskiri segmentai linkę atsiskirti vienas nuo kito savo ritualais, priklausančiais tam pačiam bendram visai genčiai tipui; kiekvienas toks segmentas orientuojasi į tam tikrą objektą ar objektų klasę. 4) Nediferencijuotose visuomenėse (tokiose kaip Andamano salos čiabuviai) ri-

²⁴ Ten pat, p. 126.

²⁵ Ten pat, p. 132.

tualiniai santykiai su maistui naudojamais gyvuliais ir augalais yra nediferencijuoti visuomenės, kaip visumos, ir gamtos, kaip visumos, santykiai. Diferencijuotose visuomenėse yra bendra tendencija sukurti specialius ritualinius santykius tarp kiekvieno socialinio segmento (giminių ar kitų grupių) ir kokios nors vienos ar daugiau augalų ir gyvulių rūšių arba kai kada su gamtos dalimi, kuriai priklauso daug rūšių²⁶.

Apibendrinant galima pasakyti, kad totemizmas pasireiškia įvairiomis formomis, kyla iš nevienodų šaltinių. Vienu atveju žmonės tiki, kad yra kilę iš toteminio protėvio ir naudojami jo globa, kitu atveju totemas (gyvulys ar kitas objektas) padėjo žmogiškam protėviui išvengti nelaimės, suteikė jam kokią nors pagalbą ir dėl to tarp jų užsimezgė draugiški santykiai, o vėliau buvo perduoti palikuonims. Dar kitu atveju žmonių grupė savo magiškomis priemonėmis sugebėjo padauginti kokią nors gyvūnų rūšį, ir ryšys su ja galėjo atsirasti tokiu būdu. Į totemizmą negalima žiūrėti kaip į izoliuotą reiškinį, nes jis kiekvienoje jį turinčioje visuomenėje visada yra platesnės pasaulėžiūros ir papročių sistemos dalis. Vienur jam gali tekti dominuojantis vaidmuo, kitur tas vaidmuo gali būti mažai reikšmingas. Skirtingose kultūrose totemizmo prasmė yra skirtinga. Todėl, ieškant bendro totemizmo apibrėžimo, gal tiksliau jį būtų pavadinti socialinės grupės veiklos sistema, kuri remiasi tariamu, mistiniu santykiu, esančiu tarp tos grupės narių ir gyvulių, augalų ar kitų materialių objektų, turinčių gyvybiškai svarbią reikšmę jos gyvenime. Tiesa, ir toks apibrėžimas bus netikslus, kadangi yra totemų, kurie jokios gyvybiškai svarbios reikšmės visuomenei neturi. Šiaip ar taip totemizmas yra gimininės bendruomenės mitologinės pasaulėžiūros sudedamoji dalis, kuri tikrai teorijoje analizuojama kaip santykiškai savarankiškas reiškinys.

²⁶ Žr. Radcliffe-Brown A. R. *Method in Social Anthropology*.— London, New York, 1960, p. 17—18.